

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Змістовий модуль 1

Тема 1. Соціальна допомога у стародавніх суспільствах

1. Елементи соціальної допомоги у Вавилоні, давньому Єгипті і давньому Китаї

Від часу створення перших класових держав (Ш–ІІ тис. до н.е.) до IV–V ст. н. е. в історії соціальної роботи триває період, що має назву філантропічного.

Філантропія у перекладі з грецької означає любов до людей.

Першими рабовласницькими державами, виникнення яких співпадає з початком цього періоду, є країни, що існували у IV–I тис. до н.е. на території Південної Азії і частково Північної Африки: Єгипет, Шумер, Вавилон, Індія, Китай. Вони отримали умовну назву країн Стародавнього Сходу.

Саме в цих державах виховання підростаючого покоління вже чітко виділилось як самостійна соціальна функція суспільства. Окрім того тут існували благодійність та соціальна підтримка.

Найдавніші відомості про соціальну допомогу знайдено у Давньому Єгипті, де у XXV–XXVII ст. до н. е. в храмах здійснювалось безкоштовне роздавання голодуючим хліба. В одному із давньоєгипетських рукописів розповідається про монарха, що вихвалявся своєю благодійністю: виділяв ячмінь і молоко голодному, якого знаходив у своїй області, ховав бідного у своєму полотні, вносив зернову позику із своїх запасів позичальникові за винного боржника. (3, 36). У Давньому Єгипті проходила рівномірна підтримка центральною владою мінімального прожиткового рівня всіх регіонів Єгипту за рахунок перерозподілу багатого врожаю благополучних областей.

Про організацію соціальної допомоги серед населення Вавилону свідчили закони царя Хаммурапі 1750 р. до н. е.). Відповідно до статті 113 законодавець без згоди господаря і без дозволу суду не міг присвоїти майно боржника з метою погашення позики. Закон вимагав судового розгляду. Ст. 110 захищала життя і здоров'я членів сім'ї боржника. Тривалість роботи боржника у кредитора обмежувалась трьома роками. Обґрунтованою причиною несплати боргу і відсотків у даному сезоні справедливо вважалися кліматичні умови, що знищили врожай, наприклад, повінь чи посуха. Серед гріхів і злочинів Законів Хаммурапі називалися такі як ухилення від надання допомоги нужденним, будь-який обман, неповага до старших та батьків (3, 333).

У Законах Хаммурапі були відображені і своєрідні уявлення про соціальну справедливість. Наприклад, розмір платні за послуги лікаря прямо залежав від соціального стану пацієнта (8, 47).

Серед правових документів Стародавньої Індії, що регулювали механізми успадкування і забезпечували певні соціальні гарантії, слід

відзначити “Закони Ману”. Особливістю цієї держави було розмежування населення не на рабів та рабовласників, а на станові групи (варни): брахманів (священнослужителів), кшатрійів (воїнів та правителів), вайшіїв (землеробів та ремісників) і шудр (слуг, рабів). У Законах Ману оригінально регулювались правила успадкування рухомого і нерухомого майна. З числа спадкоємців виключались діти, хворі, розумово відсталі та убогі. Недійсними вважались також угоди, укладені людиною або в стані сп’яніння, або такою, що перебувала у стані гніву чи горя, шляхом обману або насилля, а також старцем, дитиною чи виродком.

Особливо встановлювались правила видавання дівчини заміж. Її призначенням вважалося народження і виховання дітей, перш за все синів, на яких законом покладалась обов’язки виконувати поминальні обряди за померлими предками. Повторні шлюби вдів заборонялися, звідси і походить звичай самоспалювання на могилі чоловіка. Чоловік мав право привести в будинок нову дружину на восьмому році, якщо дружина не народжувала дітей; на десятому – якщо народжувала мертвих дітей; на одинадцятому – якщо народжувала тільки дівчаток; негайно – якщо була схильна до пияцтва, не відрізнялася доброчесністю, а також була сварлива.

В історії Давнього Китаю певне значення в розвитку ідей соціальної допомоги певну роль відіграло вчення Конфуція, який вважав засобом підтримки справедливого порядку не закон, а дотримання традицій і моральних основ, що закріплюють образ ідеальної поведінки. Конфуцій повчав “любити батьків і родичів більше інших, виявляти пошану перестарілим, проявляти співчуття до калік і милосердя до дітей” (7, 49).

Таким чином, в основі правових документів найдавніших держав лежали традиції і звичаї, а норми повсякденної моралі базувалися на ідеях поваги і шанобливого ставлення до людей похилого віку і батьків, на милосерді до дітей і калік.

2. Соціальна допомога у давніх Греції та Римі

У VI–V ст. до н.е. серед сотень давньогрецьких полісів на перший план висунулись два найсильніших міста-держави: Афіни і Спарта (Аттика і Лаконія).

Так, в Афінах найповніше поширилися отримали приватна власність, ринкові відносини, рабство, утвердження громадянського суспільства, яке зв’язало в єдине ціле громадян полісу не залежно від їх майнового стану.

У вихованні афіняни прагнули до поєднання розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку. Ця мета визначалася грецьким поняттям “калокагатія” (внутрішня і зовнішня досконалість).

Школи були приватними і платними. Окремо існували мусичні і гімнастичні школи. Перші давали всебічний інтелектуальний розвиток, другі – таку ж культуру тіла.

В Афінах було добре розвинуте соціальне виховання, яке стало джерелом високої загальної культури його жителів. Розгалужена сітка позашкільних закладів Еллади, що сприяли всебічному розвитку,

піднесенню культурного рівня особистості, пом'якшенню стосунків між різними верствами населення, потребує ґрунтовного вивчення та аналізу, оскільки містить цінні для запозичення на сучасному етапі ідеї для здійснення громадянського виховання та досягнення соціального примирення.

Одним із найбільш дієвих засобів соціального виховання став театр. Для відповідної оцінки ролі грецького театру як важливого фактору позашкільної освіти необхідно враховувати передусім те, що у ньому існувала велетенська кількість місць для глядачів. У найбільшому в Елладі Мегалопольському театрі могло знаходитися 44 тис. глядачів, а в Афінському – до 30 тис. (2, 106). Наявність величезної кількості місць пояснюється декількома причинами. Перш за все, драматичні дії розгорталися під відкритим небом, у місцях, особливо для того пристосованих. Окрім того, афінське казначейство відпускало широким масам вільних громадян спеціальні засоби на відвідування театру. Слід відзначити, що в Афінах протягом дуже довгого часу не існувало акторів-професіоналів (усі ролі, в тому числі і жіночі, виконувалися любителями-чоловіками). Нерідко театральні видовища тягнулися з ранку до вечора; серед публіки були і діти (хлопчики), і жінки. Вплив театру у великому грецькому місті був дуже значним, а кожна нова театральна постановка ставала подією, що викликала хвилювання.

Поряд із театрами у підкоренні широких народних мас ідеологічним установкам провідну роль мали так звані всенародні ігри.

Найдавніші і найвідоміші з них виникли в Олімпії, отримавши цілком стійкі форми і зміст уже у VIII ст. до н. е.

У Греції до злидарів проявляли співчуття, давали милостиню, іноді одягу та взуття, запрошували до участі в бенкетах. Виразом гостинності було створення готелів для приїжджих, розміщення в яких здійснювалося безкоштовно, але про харчування треба було дбати самому.

Для фінансування всенародних свят та видовищ багаті люди відправляли літургії – своєрідні повинності, які полягали в покритті витрат. Розмір літургій наперед не визначався і залежав від того, наскільки багаті люди намагалися здобути прихильність і симпатію в народі чи перевершити один одного в багатствах і розкошах.

У давніх Афінах склалася своєрідна система соціальної допомоги, коли частину благочинних функцій брала на себе держава:

1. Покривання витрат на організацію всенародних свят: видача народу грошей на їх відвідування та пригощання.

2. Надання соціальних допомог. Сини воїнів, що загинули на війні, виховувались за державний рахунок. Іноді в неврожайні роки голодуючим надавалась допомога у вигляді роздач або дешевого продажу хліба.

3. Відрядження громадян у подорожі (з метою навчитись корисного у заморських країнах).

Інший приклад показувала Спарта, де в руках держави зосереджувалася вся справа виховання дітей. Мета виховання полягала у повному підкоренні

індивіда державі; головне завдання - у підготовці мужнього, витривалого, фізично розвинутого, здорового і загартованого воїна – захисника земельної аристократії.

Контроль держави за вихованням починався з перших днів життя дитини: новонароджених старійшини общини оглядали в спеціальному місці – лесха. Тільки здорові діти поверталися батькам, які їх виховували до семирічного віку, після чого здійснювалося суспільне виховання. Хворобливих, тих, що мали вади, виродків знищували: найочевидніше, викидали в Тайгетську ущелину. Із семи до вісімнадцяти років хлопчики перебували у спеціальних закладах інтернатного типу – агелах. Спартанців виховували в жорстоких умовах, прагнучи виростити суворих, безжалісних воїнів. Займалися гімнастикою і дівчата, але окремо від хлопчиків. Підлітки брали участь у щорічних публічних випробуваннях: їх сікли перед віттарем, щоб пересвідчитись у терплячості та витривалості. Юнаки 18–20 років об'єднувались у групу ефебів. Громадянське повноліття наступало у 30 років.

Спартанське виховання виявило суттєвий вплив на долю самої держави. Зворотною його стороною став поступовий занепад інтелектуального життя Спарти (відомо, що з ослаблених дітей часто виходили генії). Згодом відбувся занепад самої державності.

Однією із серйозних проблем грецьких держав стала проституція, яка існувала на “законних” підставах: храми, в яких утримувалися жінки, знаходились в основному на узбережжях, де було багато приїжджих.

Диктеріони (будинки проституції) вважалися настільки необхідними, що були визнані недоторканими сховищами: у них одружений чоловік не міг бути осуджений за подружню зраду, а кредитор не мав права шукати там боржника. Легальна проституція вела до поширення венеричних захворювань, про які писав ще батько медицини – Гіппократ.

У Давньому Римі, як і в Греції повною мірою запроваджувався принцип влаштування за державний рахунок свят і пригощань для бідняків.

Слід відзначити, що Рим та інші міста імперії перебували в дуже складному становищі. Хворі помирили від безсоння через те, що неперетравлена їжа застрявала у запаленому шлунку. Міста переслідували дві біди: злидарі та розбійники. Мандрівники часто ставали здобиччю злодіїв.

Дуже серйозною проблемою для Риму стала проституція. Вона підтримувалася давніми традиціями. Ставлення до проституток було відкрито зневажливе. Вони не вносилися в цензи (списки населення), а реєструвалися в особливих списках, що означало відсутність громадянства. Така ж роль відводилась і особам, які займалися посередництвом, хоч при цьому вони мали плати податки на утримання громадянських споруд. Проститутки носили спеціальну одягу. Їм не дозволялося використовувати білі стрічки, якими підтримували зачіски молоді дівчата.

Політика “хліба і видовищ” не принесла Риму тих переваг, які були в Давній Греції - внутрішня гармонія і соціальний мир. На фоні загальної

духовної кризи, що вразила античний світ на межі двох ер, популярності набуло християнство і діяльність перших християнських діячів.

3. Система допомоги в давніх іудейських та перших християнських громадах

Уявлення про милосердя, допомогу нужденним і любов до ближнього знайшли своє втілення у найдавніших релігійних книгах.

Вони висвітлюють образ ідеальної людини, яка дотримується ряду правил, що витікають із основного принципу служіння ближньому. Серед них – жертвна любов, що має на меті полегшити біль та переживання інших. Ця висока любов приносить страждання, оскільки втягує людину у складні проблеми, закликає, незважаючи ні на що, допомогти іншим. Яскравими прикладами такої любові можуть служити Ісус Христос, який віддав життя за відкуп людських гріхів; Будда, котрий дав клятву присвятити себе порятунку всіх живих і відчуті їх страждання як власні.

Другим правилом служіння ближньому є віддача і роздавання – віддаючи іншому щось вільно, без будь-яких умов, допомагаючи іншому нести його тягар, людина отримує значно більше, ніж дала: “Кожному, хто в тебе просить – подай, а від того, хто твоє забирає, – назад не жадай... Давайте – і дадуть вам; мірою доброю, натоптанною, струснутою й переповненою вам у подолок дадуть. Бо якою мірою міряєте, такою відміряють вам” (Євангеліє від Св. Луки).

Наступним правилом є милосердя і гостинність. Давати милостиню бідним і проявляти гостинність – це якості, які схвалюють усі релігії. В індійських джайністів у “Кундакунді” стверджується: “Милосердя – не залишитися байдужим до голодного, нещасного і постаратися полегшити їх страждання”. (8, 35).

У той же час допомога біднякам у священних книгах (текстах) уособлюється із принесенням жертви Богу або вищим святим. “Коли Господь полюбить людину, він посилає їм дар у вигляді бідняка, щоб той міг здійснити благодіяння для бідного” (Іудаїзм). “Якщо хто полегшить долю потребуючого, Аллах полегшить долю того в цьому світі і в майбутньому” (Іслам).

Найбільш широка картина милосердя і любові до ближнього розгорнута у Новому заповіті. Ісус Христос закликає людей складати собі скарби на небі. “Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються та викрадають.

Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій – там буде й серце твоє” (“Євангелія від Матвія”).

Зрозуміло, що складання скарбів на небі передбачає любов до ближнього, праведні вчинки – виявлення допомоги тим, хто її потребує.

Доля самого Ісуса, що постраждав за гріхи інших і загинув заради їх спасіння людей, дає ще одне правило служіння ближньому – прощення і примирення: “Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає,

творить добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує...” (“Євангеліє від Матвія”).

Крім Біблії, ідеї благодійності, допомоги потребуючим знайшли своє відображення і в Корані. Так, в його другій главі говориться: “Благочестиві ті, хто вірить в Бога, в останній день, в ангелів, в Писання, в пророків; з любові до нього дають з майна свого ближнім, сиротам, бідним, злидарям, на викуп рабів”.

Таким чином, у релігійних текстах знайшов втілення ідеал людини, що прагне до досконалості. Серед рис такого ідеалу – благодійність, яка полягала в роздачі милостині, харчуванні убогих, допомозі сиротам, вдовам.

Поширення християнства сприяло виникненню принципово нової форми виховання – християнського виховання. Для нього були характерні особлива увага до особистості людини, її душі, пріоритет віри над знаннями, наукою; нерозривний зв’язок освіти з моральним вихованням; усвідомлення виховної ролі праці і важливості здійснення з ранніх років трудового виховання.

Важливо відзначити вироблене християнством нове ставлення до праці, тісно пов’язане з ученням про моральність. Добре відомі слова апостола Павла: “Хто не хоче працювати, той не їсть”. Дітям слід прививати повагу до праці, почуття радості від неї. Така оцінка ролі праці в житті людини була цілком новою для початку першого тисячоліття н.е.

Сильний вплив на культурний і духовний розвиток усіх християнських народів виявив Новий заповіт, в основі якого лежить Євангеліє. В перекладі з грецької – “блага вість”. Четверте Євангеліє є зібранням повістей про життя і вчення Ісуса Христа. У ньому не тільки викладена нова мета виховання, але і шляхи її досягнення. Новий заповіт включає 27 книг, написаних різними авторами (найбільш відомі Матвій, Марк, Лука, Іоан, Петро і Павло). В основі їх педагогічних ідей лежить вчення про любов до всіх людей як шлях до порятунку: щоб досягти спасіння і йти по шляху самовдосконалення в напрямку християнського ідеалу.

У перші століття нашої ери зберігалася практика виховання і книжного навчання мандрівними учителями, тепер уже християнами. Сам Ісус Христос також був мандрівним учителем, чие завдання полягало в проповіді нового вчення про людину та Бога.

Тема 2. Соціальна допомога у Західній Європі за часів раннього (V-X ст.) та класичного (XI- XV ст.) середньовіччя.

1. Соціально-економічний стан населення у середньовіччі

У 476 році, ослаблена внутрішніми суперечностями рабовласницького ладу, перестала існувати Римська імперія, яка занепала під тиском варварських племен. В історії Європи почався новий етап історичного розвитку, який умовно називається середньовіччям. На зміну рабовласницькому ладу прийшло феодальне суспільство, в якому політична влада належала, світським і духовним феодалам. Ідеологічною твердиною феодалізму стали релігія і церква, які монополізували науку, мистецтво та освіту.

Епоха феодалізму успадкувала від Римської імперії християнську релігію в її західному різновиді, що відома з 1054 року під назвою “католицизм”. Саме він став головною ідеологічною силою європейського феодалізму; поступово зміцнюючи свої позиції, перетворився у “державу в державі”. Християнська церква виявилась основним носієм благодійності і опіки в період раннього і класичного середньовіччя. Певну роль в наданні допомоги відіграли чернечі ордени – товариства людей, що добровільно прирікали себе на безшлюбність і зречення всіх благ світу.

2. Християнська церква – головний суб'єкт соціальної допомоги в епоху середньовіччя. Соціальна функція монастирів

До церкви у середні віки перейшла дуже важлива функція – підтримувати соціальний мир і пом'якшувати соціальні суперечності.

Природно, що церква не розділяла із світською владою відкритої агресивності у ставленні до обездолених, так як ворожість була б несумісна з проповіддю смирення, любові до ближнього і рівності всіх перед Богом. Програма церкви у стосунках із бідними фактично зводилась до вимоги милостині; при цьому не ставилось питання про знищення соціальної нерівності.

Середньовічна концепція бідності є носієм протиріч: з однієї сторони пропагується потреба відмови від багатства; з іншої – необхідність подавати милостиню.

Слід відзначити, що убогість не завжди мала негативну оцінку, яку ми їй присвоюємо сьогодні. Християнство, релігія переслідуваної меншості, довгий час було релігією бідних. Злидарі та інші обездолені у середньовіччі мали статус “святенності”, бо давали змогу багатіям заробити собі порятунок завдяки благодійності, здійснюваної щодо цієї верстви населення.

Про необхідність опіки над нужденними християнська церква говорила здавна. Так, відомі постанови Ельвірського собору 306 р. і Антіохійського собору 341 р., де єпископату було дано право розпоряджатися на свій розсуд майном церкви на потреби благодійності.

Допомагали тим, хто потребує, переважно у неділю, коли віруючі збирались у Божий храм. Цей день Апостолом Павлом був вказаний як найбільш відповідний справі благодійності.

Церква не обмежувалась лише проповідями про необхідність милостині, вона прагнула на ділі допомогти обездоленим. Так, до чверті церковних прибутків використовувалось з культовою та благодійницькою метою.

Зміцнення церковної системи призвело до того, що роздавання хліба і складання списків убогих стали прерогативою церкви.

Нею організовувались і фінансувались інститути допомоги: лікарні, притулки. Слід відзначити благодійницьку діяльність св. Василя (329-379 рр.), єпископа в Кесарії Капподійській, який створив біля воріт міста притулок для перестарілих, госпіталь, богадільню для хворих і калік. Джерелом для організації благодійницьких закладів слугували як церковні прибутки, так і приватні пожертви парафіян. Госпіталь, організований св. Василієм відіграв функцію прототипу для створення монастирських лікарень у Західній Європі. Статут монастиря, при якому він знаходився передбачав порядок опіки і лікування хворих, навчання медичній справі та ін. Проте перші монастирські лікарні відзначались дуже низьким рівнем догляду за хворими. Лікування “постом і молитвою, яке було у них провідним, рідко досягало своєї мети. Крім того, в періоди епідемій лікарні при скупченні хворих перетворювались у розсадники небезпечних захворювань, що легко передавались від одного до іншого. Не випадково ці заклади називались “будинками страждань”.

Об'єктом турботи католицької церкви стали і бездомні. Так, у 542 р. в Ліоні був відкритий особливий притулок, що називався “Божим Будинком”, де працювали як монахи, так і добровольці із міщан (2, с.102).

Церкві належить одна з перших теоретичних настанов у галузі суспільної опіки. У 1100 р. Римська церква видала зібрання канонічних законів із теорії і практики благодійності.

У X-XI ст. активну роль у процесах підтримки вразливих верств населення відігравали чернечі ордени, які являли собою своєрідний суспільний благодійницький інститут, де на практиці реалізовувались ідеї милосердя і допомоги ближньому. Так, Іоніти, Лазаристи надавали допомогу хворим, а Бегарди і Алексіани брали на себе нелегкі обов'язки допомоги тим, хто перебуває на порозі смерті, здійснювали їх поховання, Треніторії турбувались про викуп полонених.

Важливим явищем стало виникнення чернечих орденів, що ідеалізували бідність. Проте епідемії, війни та інші біди змінили ставлення до неї, бо держави потребували робочої сили, активних людей для економічного будівництва. Поступово сформувались два погляди на убогість. З одного боку, бідняки сприймалися як деградовані, неповноцінні, навіть небезпечні істоти ; що провокувало до них репресивні заходи та дискримінаційні програми. З іншого боку, до обездолених проявлялось

Тема 3. Родоплемінні й громадські (общинні) форми допомоги та взаємодопомоги у слов'ян до кінця X ст.

1. Реконструкція організації соціального захисту у слов'ян у VI-X ст. основні форми допомоги і взаємодопомоги в стародавніх слов'янських громадах

Стародавні слов'яни (у тому числі праукраїнці, відомі з історичних джерел від VI ст. н. е.) жили *родовими громадами*. У них закріплюються певні громадські стереотипи поведінки, серед яких найважливішими є реципрокація та редистрибуція. Саме ці процеси були в основі ранніх форм соціальних відносин, а їх головне призначення пов'язане з функціями захисту індивіда в системі роду. До виникнення класового суспільства ці функції характерні для усіх людських спільностей, у тому числі й для слов'янських племен. Механізми реципрокних зв'язків з часом ускладнювалися і набували етнічного забарвлення.

Основними заняттями стародавніх слов'ян були землеробство і скотарство. Виконання трудомістких робіт було посильним лише для великого колективу. Саме тому у житті слов'ян великого значення набула громада. Вона була органом місцевого селянського самоуправління, до компетенції якого належали земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним. Родова громада була об'єднана взаємним обов'язком родичів у матеріальній допомозі, захисті й помсті за завдані кривди. Цей взаємозв'язок був обумовлений як колективним характером виробництва, так і родинними зв'язками між членами роду.

Індоевропейські мови - одна з найбільших мовних сімей, до якої належить більшість мов європейських народів (включаючи слов'ян), народів Індії, іранська мовна група.

З розпадом родових зв'язків (початок IX ст.) стародавні слов'яни стали об'єднуватися у *територіальні або сусідські громади*, що включали в себе кілька родин і володіли певною територією. Такі об'єднання називалися *задругами* або *вервями* і створювалися для здійснення спільних справ, у тому числі й допомоги нужденним. Єдність такої громади підтримувалися господарськими зв'язками.

2. Культурні форми допомоги та підтримки

Характерним тут є те, що міфологічне мислення слов'ян пов'язане з певною моделлю дій щодо захисту та охорони колективу або індивіда.

Архетип (первісна, початкова форма чогось) дій, вчинків здійснюється богом, героєм, предком. Саме вони в ритуальній формі "допомагають" спільності "вибудувувати" філософію допомоги, а наслідування їх, діяння за їхнім зразком формує норми альтруїстичних (альтруїзм - безкорисливе піклування про благо інших) вчинків групи.

Активно формували стереотипи реципрокної поведінки *волхви* - у давньоруській традиції поганські жреці, віщуни, чаклуни. Вони були певними "регуляторами" суспільних, групових відносин. Причому діяли вони, зазвичай, в умовах економічної, соціальної, особистої кризи, коли треба було розв'язувати якусь гостру проблему. Ними уміщувались сакральні та громадські функції. Відомі факти, коли „за поганським законами, з метою відновлення благополуччя громади, людей, що укривали врожай або негативно впливали на нього, вбивали або виганяли, розоривши їх перед тим". Така традиція зберігалася в окремих селищах аж до XIX ст. З одного

боку, тут простежується суто утилітарна функція редистрибуції - розподілу в кризовій ситуації, а з іншого - механізми розподілу мають поганський нормативний архетиповий характер поведінки суб'єктів підтримки (волхвів).

Більш пізньою формою шанування богів були **братчини**, що святкувалися сільськими громадами. Вони присвячувалися святому-патронові (покровителеві). Пізніше це було традиційне корпоративне (вузько групове) свято. Воно відзначалося або цілим селищем, або кількома селищами "вскладчину", де кожен учасник надав якусь частку продуктів харчування на громадські потреби.

Іншим важливим механізмом закріплення реципрокних відносин, пов'язаних із сакральними установками, були **родові обряди шанування предків**, які (предки) обожнювалися, до них зверталися через культові обряди, що в кінцевому підсумку приводило до певного родового єднання.

3. Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім'ї, поселення

Пов'язані з поганським родовим простором. У період поганства було закладено традицію піклування про слабких і немічних.

Форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним з варіантів підтримки стариків було спеціальне *відведення їм земель* рішенням громади, яке давало можливість заготівлі сіна. Якщо ж старенькі остаточно "виходили з ладу", вони доглядалися громадою. Старика призначали на постій за чергою (на кілька діб) до різних членів громади, де вони отримували нічліг і харчування. Ця форма зберігалася до кінця XIX ст.

До прийняття християнства існували на Русі й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на "той світ" було добровільне залишення громади. Старі люди, що вже не могли працювати, селилися неподалік громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили за рахунок подаянь. Ця форма існувала аж до XVI ст.

Хоч "старі та малі" належали до однієї соціовікової групи, форми допомоги і підтримки стосовно перших та інших не були однакові, але певна близькість тут усе ж простежується. Дуже поширений був звичай, коли полонені дорослі чоловіки умиртвлялися, а жінки та діти адаптувалися племенем переможців і входили до окремих родин. Це був своєрідний інститут захисту і збереження життя дитини.

Економічне підґрунтя дару та віддару (дарообміну) простежується у мотивах усиновлення всередині родової громади і виникнення інституту **приймацтва** у південних слов'ян. Приймали в родину сироту, зазвичай, літні люди, коли їм вже важко було давати раду господарству або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у родину мав вести господарство, шанувати нових батьків, а також зобов'язаний був їх поховати.

Інша форма підтримки сироти - **громадська допомога**. Вона за характером збігалася з допомогою немічним старим, коли дитина переходила з хати до хати на годування (харчування). Сироті могли призначити

"громадських" батьків, які брали його на утримання. Проте, якщо сирота мав господарство, громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися вихованцями "або" годованцями.

Вдови, як старі й діти, вважалися соціально незахищеними. Можна припустити, що перша форма допомоги вдовам розвивалася за засадою дару-віддари в системі сакральних відносин.

Не менш давній звичай - ходіння за "**навалним**" (зустрічався ще в ХІХ ст. на Півдні України). Він полягав у тому, що нужденній жінці надавали допомогу харчовими продуктами, зазвичай восени, після збирання врожаю. Коли жінці приносили ці припаси, вона пропонувала гостям випити й закутити.

Поруч із зазначеними індивідуальними формами захисту виникають форми **взаємодтримки, колективного захисту**, коли підтримка надається родині, сусідській громаді, цілому роду.

4. Господарські форми допомоги та взаємодопомоги

У їх основі лежить "усяка взаємовиручка", у вужчому, економічному розумінні - форма обміну, що зародилася у первісній громаді з появою в ній розподілу за працею та особистою власністю. Ранні форми допомоги та взаємодопомоги (реципрокації) первісно мали *ритуальний характер* і до ХІХ ст. зберігалися у вигляді народних свят.

Різні форми селянських "помочей" за всієї їхньої різноманітності мають певний сценарій, де збережено рештки магічних аграрних культів. Він включає такі елементи: *ритуальний договір* (обов'язковим елементом є "хліб-сінь і магарич"), *спільна трудова діяльність* у договірні терміни і по завершенні робіт *спільна трапеза, ігри, танці, розваги*. "Помочі" розглядалися як трудове свято, в якому брало участь усе сільське населення, незалежно від соціальної належності.

Серед різних видів "**помочей**" як специфічної форми групової підтримки можна виділити обов'язкові **позасезонні** і **сезонні**.

Різновидом архаїчної моделі допомоги є **толоки**. Вони були одночасно і формою сумісної діяльності і формою допомоги бідним селянам, включали в себе спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, гною, будівництво хати, млина (як правило, за частування помічників господарем).

Ще один вид господарської допомоги - **спільне використання робочої худоби** ("супряга"), коли обробка землі здійснювалася "найманими волами". Тут передбачався взаємообмін послугами, коли одна і та ж особа і надавала, і приймала ці послуги.

Можливо, саме в цей період оформлюється закон "еквівалента" за формулою "я - тобі, ти - мені", який у подальшому буде мати різну інтерпретацію.

Можна стверджувати, що реципрокні та редистрибутні соціальні зв'язки, що підтримують збереження єдиного простору життєдіяльності, важливого для всіх членів спільності, стали основою для християнської моделі допомоги та підтримки нужденних.

Змістовий модуль 2

Тема 4. Княжа та церковно-монастирська підтримка нужденних у X-XIII ст.

1. Вплив Хрещення Русі на модель соціального захисту населення

Серед багатьох спільних рис, притаманних різним народам, є, насамперед, співчуття, співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, прийти на допомогу. Ці людські якості існують віддавна, з часом змінюють форми і способи вираження. Не обділені ними й слов'яни. Письмові згадки західних мандрівників давнини засвідчують їхню гостинність, милість, чуйне ставлення до полонених. Турбувалися слов'яни і про співвітчизників, які потрапили в біду. Так, Київська Русь уклала з греками низку спеціальних договорів "Про порятунок полонених". Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, хоч би у якій країні вони перебували, та повернення їх на батьківщину (договори князів Олега й Ігоря – 911 і 945 р.).

У X-XII ст. в Україні-Русі відбувається зміна парадигми допомоги і підтримки нужденних. Це пов'язано зі зміною соціально-економічної та соціокультурної ситуації. До початку IX ст. у східних слов'ян завершився розклад *первіснообщинного ладу*, *руйнування родоплемінних зв'язків*. На зміну родоплемінним відносинам прийшли територіальні, політичні та військові, виникли *племінні союзи*, на базі яких створюється держава - Київська Русь. Правлячою соціальною групою молодшої держави стали *князь та його дружинники*.

Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя суспільства, на суспільні відносини і це не могло не позначитися на характері, формах допомоги та підтримки людини. З цього часу починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої є філософія **любові до ближнього**. "Полюби ближнього твого, як самого себе" - ця "формула стає моральним імперативом (велінням), що визначає сутність вчинку індивіда. З іншого боку, вона виражає сутність єднання суб'єктів, стаючи тим самим показником належності до певної спільності.

Основними *об'єктами допомоги стають* хворі, жебраки, вдови, сироти. З'являються *законодавчі акти*, що регулювали відносини в царині підтримки та допомоги різних категорій населення. До найдавніших джерел права належать церковні статути князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого, що містять норми шлюбно-сімейних відносин. Виникають і нові *суб'єкти допомоги: князь, церква, парафія, монастирі*. Визначилися *основні напрямки допомоги та підтримки: княжа, церковно-монастирська, парафіяльна благодійність, милостиня*.

2. Початки християнської благодійності за правління князя Володимира Великого (з 980 по 1015 рр.)

Запроваджуючи християнство на Русі, князь Володимир сам глибоко сприйняв звернені до душі людини його положення, що закликають людей турбуватися про ближнього, бути милосердним.

Прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видає Устав (або закон), в якому згідно з релігійними настановами доручає духовенству і церковним структурам опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких тощо, встановлює для благодійних закладів "десятину". Як відомо, цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русичів досягли високого рівня. Це, зокрема, заснування училища для навчання убогих людей, богадільні, будинку для паломників, запровадження народних свят, на яких виявлялася турбота про убогих, сиріт, вдів, мандрівників, роздавалася їм велика милостиня. Не випадково про князя Володимира за його чуйність, безкорисливість складено стільки легенд, билин, оповідань. Його приклад наслідували інші представники княжої влади та духовенства. Благодійна діяльність набувала в Київській Русі все більше спрямованого й організованого характеру.

Благодійність Володимира набувала інколи *загрозливого для держави характеру*: за свідченням літописців, князь став поширювати свою добродійність навіть *на злодіїв та вбивць*, замінюючи їм страту на штраф. Через це вони невдовзі втратили будь-який страх перед владою, а з боку бояр і військової опозиції ці ненасильницькі способи покарання викликали незадоволення. Довелося втручатися духівництву, яке вимагало від Володимира покарання знахабнілих злочинців.

3. Соціальний захист за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха

Гідним продовжувачем усіх справ свого батька Володимира, включаючи допомогу і підтримку знедолених, був великий князь київський (з 1019 по 1054 рр.) Ярослав, прозваний за непересічний розум Мудрим. Він – заснував *сирітське училище*, де на його утриманні навчалося близько 300 юнаків. Це був *перший справжній навчальний заклад* в Україні-Русі. Але найбільшої слави він зажив складанням *першого письмового руського зводу законів* - "Руської Правди". Складається він з 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, має *статті соціального спрямування*, що було незвичним для тогочасних європейських держав.

Взагалі закони Ярослава стосовно опікування дітей були дуже гуманні для тих часів - у них закладено найголовніші за своєю проблемністю питання. "Руська Правда" була першим слов'янським кодексом законів, що включав у себе подобу **соціальної програми**. Про важливість для князя Ярослава соціальної теми свідчить той факт, що з 37 його статей 8 цілком присвячено проблемам захисту дітей. Ця перша спроба складання руського зводу законів так чи інакше визначила усю подальшу законотворчість в

Україні-Русі та Росії. Наступні зведення законів значною мірою будувалися за зразком "Руської Правди", міцно ствержуючи основи соціальної політики.

Онук Ярослава Мудрого Володимир II Мономах - великий князь київський з 1113 по 1125 роки залишив по собі перше своєрідне **моральне повчання**, звернуте до молодшої генерації. Воно наповнене щирістю і християнською людяністю.

Громадська самодопомога у скрутні часи була, як і під час голоду в Ярославлі, ефективнішою Ліона стосувалася різних аспектів. Наприклад, голод у Новгороді 1128 р. супроводжувався "мором", тому знесилені новгородці запрошують наймитів для вивезення і поховання мертвих. У 1230 р. організацію поховання померлих взяв на себе архієпископ Спиридон і чоловік на ім'я Станила. За деякими даними протягом цих двох років у Новгороді було поховано померлих від голоду 6530 осіб.

4. Церковно-монастирська система благодійності

Протягом багатьох століть соціальна допомога в Україні-Русі значною мірою була зосереджена в церквах і монастирях. Оскільки покликане на Русь православ'я спочатку не мало ані своїх інститутів, ані системи фінансування, ані священиків, формуванням їх опікується держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Фінансова підтримка церкви здійснюється за рахунок відрахувань від князівських доходів (десятина).

Монастирі спочатку існували як *закриті товариства*. Вони не прагнули спілкування з народом, бо чернецтво було подвижництвом, зреченням світських спокус. Саме ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають привабливими і для поганської свідомості. Монастирі сприймаються як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де "пророцтвують", "множать мед і хліби".

Маючи більш високу культуру життєдіяльності, монастирі являли собою *багатофункціональну систему самопідтримки*, де створювався особливий тип самопомоги людині, пов'язаний з основними найважливішими сферами її життя: спілкуванням, навчанням, спільним проживанням у товаристві, лікуванням, веденням господарства. Тому традиційні функції монастирського життя сприймаються населенням Київської Русі як відкриття.

Зміцнівши економічно, **монастирі стають центрами благодійної, соціальної діяльності**. Вони виконують *чотири основні функції*: лікування, забезпечення незаможних (у вигляді надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки, тобто наші монастирі не спеціалізуються у якомусь одному виді допомоги, що характерною для церков Заходу.

Поступово оформлюється **ктиторська** (ктитор - засновник) монастирська система. Її особливість у тому, що той, хто постригається у

ченці, зобов'язаний приносити *дар монастирю* у вигляді, зазвичай, земельних угідь.

Монастирі виступали не лише як інститути громадської допомоги, а й як **органи громадського контролю** - як місце покарання для жінок. Вони засилювалися до монастирів за подружню невірність (каралися навіть і вдови). Церква завше стояла на сторожі шлюбу.

Тема 5. Церковна, державна, світська соціальна допомога в XIV – першій половині XVII ст.

1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримки нужденних

Концептуальна схема (парадигма) допомоги та взаємодопомоги в Московії у зазначений період суттєво змінюється. Для неї характерні *три основні форми соціальної допомоги*: а) монастирська система допомоги, б) державна система захисту і в) перші світські прояви доброчинності (благодійності).

Починаючи з XIV ст. (другої половини), відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління – починається переорієнтація життєдіяльності монастирів, які тепер ставлять перед собою, передусім, *розв'язання господарських завдань*. Це перетворює монастирі у самостійні *феодалні вотчини*. Монастирі-вотчини замінили *ктиторські монастирі*, які засновувалися князями та єпископами. Останні розвивалися понад 200 років і заклали „пансіонної” *систему підтримки* для чоловіків та жінок, коли новий чернець, зробивши певний майновий внесок, отримував у монастирі довічне утримання (пансіон).

Ктиторські монастирі у цей період ще існують, але знаходяться зазвичай в містах, а монастирі-вотчини розвиваються за їхніми межами. Їхній інтенсивний розвиток пов'язаний з тим, що на початку вони були *більш відкритими помічними системами* для всіх бажаючих. Вони масово скуповували землі і ставали *великими землевласниками*, скуповувалися цілі села і навіть міста. Тим самим монастирі як суб'єкти допомоги та підтримки набували функції сильних, могутніх, тобто функції, які раніше мали лише князі. Не випадково на герць з татарами перед Куликівською битвою (1380 р.) від росіян вийшли два ченці – Пересвіт і Осяб'я.

Селяни із задоволенням приєднувалися до монастирських маєтків, бо тут вони мали значно ліпші умови життєдіяльності – звільнялися від податків, від юрисдикції місцевої влади, від проїжджих княжих чиновників, яким треба

було давати вози, коней, корми, провідників. Крім цього, на старості їм забезпечували притулок у монастирі зі статусом ченця, або "більця" (не посвяченого у ченці проживаючого у межах монастиря, під його захистом). Це було *своєрідним страховим полісом*, але для його отримання треба було зробити певний внесок у монастирську скарбницю.

Зрозуміло, що масовий вплив робочої сили робив монастирі багатими і сильними. Але їх багатство збільшували і *приватні вклади* у вигляді предметів культу, майна, земельних угідь. Вклади жертвувалися на *різних умовах*: поминання вкладників після смерті, годування від їхнього імені жебраків тощо.

Існували й *особливі земельні вклади*, що дозволяли вкладнику отримати статус „більця”.

Поступово монастирі-вотчини вводили обов'язковий внесок вступі до монастиря у вигляді натуральних продуктів, власності, грошових внесків. З плином часу розмір цих внесків щораз зростав.

2. Формування державної системи захисту

Князь Дмитро Донський, повернувшись 1382 р. до Москви з Костроми і заставши її спаленою, заплатив 300 карбованців за прибирання і поховання понад 20 тис. трупів москвичів. Можливо, що цим фактом зафіксована *одна з перших форм громадських робіт*.

Масові лиха примушують шукати нові організаційні форми підтримки, нові форми суспільної самодопомоги. Наприклад, Іван IV у боротьбі з епідеміями починає застосовувати *"поліцейсько-санітарні методи"*. З метою припинення їх поширення він організовує спеціальні застави.

Виникають відомства, які беруть на себе функції соціального захисту, тобто намічається тенденція до утворення *державних реципрокних інститутів*. Так, рішення Стоглавого собору (зібрання) про викуп полонених починає реалізуватися головною мірою лише тоді, коли з'являється *Полонянничий приказ* (подоба міністерства) 1668р. Прикази стають *провідною формою допомоги і захисту*, а також контролю за церковним життям. Показовою тут є діяльність Приказу Великого Палацу. Його завдання – видача грошей монастирям і церквам з царської скарбниці. Прикази і чиновник (спочатку у вигляді дяка) приходять на зміну князівському особистісному захисту бідних.

Паралельно відбувалося *зміцнення законодавства* щодо державної опіки знедолених. Воно ставало мірилом вчинків, норм і вимог до опіки. Законодавство замінило собою княжі моральні імперативи на категорії державних зобов'язань, нормативів. За Івана IV (Грозного) закладаються традиції, коли верховна влада починає *законодавчо втручатися у справи церкви*, спочатку обмежуючи владу церкви, а пізніше і контролюючи її. Так, у Судебниках 1550 р. вперше ставиться питання про правомірність опіки церквою осіб, що не є "клієнтами церкви" – торговців, міщан. Цим особам (так званим більцям) забороняється жити в монастирях і підлягати їхній юрисдикції.

У зв'язку з тим, що проблеми жебрацтва монастирі-вотчини (які тепер переважали} не розв'язували, державна влада *офіційно легалізувала інститут жебрацтва* (воно перетворюється у певний спосіб життєдіяльності). І це в той час, коли у Західній Європі з'явилася низка законів, що забороняли це явище. Під захист закону потрапляють каліки, міські жебраки, а особи, що здійснили щодо них насильство, мають платити штраф – калікам 4 алтини, московським міським жебракам 8 алтинів 2 деньги.

Система державного контролю і підтримки здійснюється у різних напрямках, у тому числі і шляхом *регулювання цін на хліб* у період масового голоду. До таких заходів вдається цар Борис Годунов (1601 р.). Коли в Усольському повіті різко зростають ціни на хліб, вводяться державні тверді ціни. Передбачалися каральні заходи стосовно осіб, що укривали хліб або підвищували ціни проти установлених.

У 1603 р. виходить указ, що дозволяє *"відпускати на волю"* під час голодуу "работные семи" (кріпаків) на прокорм без оформлення відпуску назавжди. Соборний збір законів 1649 р. закріплює його і вносить доповнення – дозволялося оформляти грошовий борг у рахунок майбутнього відпрацювання, дозволена відстрочка збіднілим від одного до трьох років, причому на відміну від Руської Правди коло осіб тут соціально не обмежується. Власне кажучи, з'являється *кредитна система*, яка дозволяла в період масового голоду фізично та економічно виживати працюючому люду.

Система "санітарно-поліцейських" заходів проти поширення мору (епідемії) також *підкріплюється указами та законами*. При цьому відбувається організація *інституту контролю*, що включав штатних службовців. Їхнє призначення було в тому, аби сповіщати населення про падіж худоби в усіх адміністративних одиницях, щоб м'ясо здохлих тварин не потрапляло на ринок і щоб закопували їх у спеціально відведених місцях, віддалених від поселень.

Держава як суб'єкт допомоги у першу чергу здійснює підтримку тих осіб, які стоять на захисті інтересів чинної влади. Тут простежується той самий механізм реципрокних зв'язків, *узаконення патерналістських* (від патернус - батьківський) *відносин* - "ти - мені, я - тобі". На початку влада надає милість, а не здійснює законне право суб'єкта на підтримку, коли він потерпає за інтереси влади. Тобто не можна ще говорити про якусь систему державного патронату над службовцями (милість надавалася не всім, а вибірково).

3. Виникнення приватної благодійності

Громадська благодійність була поширена ще за часів Київської Русі. Церква була благодійницькою організацією, за посередництвом якої подавалася допомога нужденним з боку глави держави — князя. Перші уроки та перші регламентації були тісно пов'язані з християнським світобаченням потреб і проблем окремої людини. Сирітство, жебрацтво, інвалідність — ось коло проблем, що відображені в перших законодавчих нормах. Уставом князя

Володимира його піддані зобов'язані були віддавати десяту частину свого доходу на утримання монастирів, церков, богаділень, лікарень і мандрівних нужденних. У *Заповіті* Володимира Мономаха (1053-1125), зокрема, ідеться: "всього ж паче убогих не забувайте, поскільки вам по силі своїй можливо годуйте". Виходячи у добротності з етично-релігійних міркувань, князі були схильні ставити її під опіку церкви і доручати цю справу представникам церковних кіл. Особливою щедрістю вирізнялися ченці Києво-Печерського монастиря. Фео-досій Печерський побудував поблизу монастиря спеціальний будинок, де утримувались убогі та каліки. У Церковному уставі 996 р. згадується про обов'язок духовенства турбуватися про бідних, причому на утримання церков, монастирів, богаділень і мандрівних нужденних було визначено десятину. Цю добу щодо уваги суспільства до справ благодійності та пожертв слід поставити у тисячолітній історії на перше місце. Відмітною рисою благодійності цього періоду було "сліпе" роздавання милостині; жебраків ні про що не розпитували, бо це заборонялося вченням святих отців. Святий Іоанн Златоуст казав; "Ти не повинен дізнавати в бідних, що вони за люди, тому що приймаєш їх в ім'я Христа".

Зрозуміло, що допомога подавалася здебільшого у вигляді життєво важливих продуктів, тому що грошовий обіг був дуже слабо розвинений. Отже, незважаючи на відсутність "розслідування" нужди прохача, милостиня досягала своєї мети. Голодний не брав будівельних матеріалів, а погорілець, якщо не був голодний, не просив хліба. Допомога була різноманітною і відповідала справжній нужді.

Повчання митрополита Київського і Галицького Петра Могили (1597-1647): «Повідала нам братія святої лаври Печерської Київської, що до архімандрита Єлисея Плетенецького якось прийшов келар і сказав йому, що много-множество хлібів видається на всяк день. Той же подивувався такому спожителю і пішов до келарні подивитися, хто це так багато хлібів пощає. І побачив багато жебраків там, і ще більше вразився (не тому, що багато їх було, а що здорові й сильні з недужими брали хліб). І почав сам здорових голодних проганяти (повелів їм не дармового хліба їсти, а працювати). Недужим таки сліпим, кривим і їм подібним повелів дати.

Коли ж повернувся у свою келію, тоді, о чудо! Град такий великий випав, що всі жита монастирські окрест побив і з землею змішав. Нікому ж іншому град той жита не потовк. Побачив це старець-архі-мандрит і повелів усім, хто просить, дати хліба. І коли супроти того говорив келар: нема цього чи того в келарні, не маю звідки дати, сказав йому старець: "Давай усім, хто просить: ти не убудеш, обитель же свята ніколи не збідніє"».

У 14 першій половині 17 ст. починають здійснюватися **світські підходи** до підтримки та допомоги нужденним. Пізніше в літературі це отримало назву **приватна благодійність**. Вона виражалася у допомозі голодуючим, а також у заснуванні лікарень для бідних, їх лікуванні. Такого роду діяльністю займалися і колишні державні діячі, і духовні особи (колишній патріарх Никон).

Якщо для державних службовців медична допомога була нагородою за вірність, мужність тощо, то в новій традиції, що зароджувалася, вона виступає як добродійна акція, як ідея християнського служіння ближньому. Наприклад, поміщиця Уляна Осор'їна у голодні роки розділила долю своїх селян, а також доглядала за хворими та немічними. Таку благодійність професор С. Зеньковський називає "*християнською соціальною роботою*".

Імовірно, основний профіль такої благодійності даного періоду пов'язаний з підтримкою жебраків і лікуванням. Проте не менш важливим напрямком її був і *викуп полонених*. І тут можна говорити не про поодинокі акції "окремих добродійців, а про масове явище.

4. Особливості соціальної роботи в тогочасній Україні

Звернімося до хроніки *українських братств – православних громадських об'єднань*. При них створювалися лікарні та інші благодійні заклади. У передмістях Львова в XIV ст. ними були відкриті чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і "шпиталь для людей вбогих, уразливих, старих, як духовних і цивільних, так і лицарських". У Кам'янець-Подільську функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

В основі ладу, що утвердився на Наддніпрянщині після революції 1648 р., була соціальна рівність. Кожний міг увійти до Запорізького війська, користуватися козацькими правами й свободами. На думку Д. Яворницького, І "запорізька громада доходила до *повного ідеалу рівності*, не відомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності т проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях". За переписом 1654 р. половина населення території Запорізького війська належала до козацького стану, половина до міщанського (поспільства). Але між різними соціальними верствами не було гостро зазначених меж.

Основний тягар соціальної допомоги на селі здійснювався громадою. Цьому сприяли особливості общинної організації сільського життя в Україні. Тут довго зберігалися традиції народного віча. Традиція колективно вирішувати широке коло питань господарського і суспільного життя набула розвитку селянській громаді, однією з визначальних рис якої стало самоврядування. XVI-XVIII ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність з давньоруської громадою, відіграла роль станової організації селянства, що регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережити середньовічного укладу, а з *другого* - демократичною організацією, згуртувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист.

У цій формі самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій входив і розгляд

соціальних питань. **Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг.** Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

У будь-якому випадку керівники громади мали організувати *притулок убогим* (у спеціальному будинку або вільних хатах). Старцям, а також збіднілим сім'ям односельців *допомагали харчами* напередодні свят, особливо Великодня і Різдва. Заборонялося їм ходити на жебри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громади. Водночас *стимулювалося благодійництво*. Наші предки вірили, що за обдарювання бідних, скривджених віддається на небесах, а в земному житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня або теля, цінні речі, продукти. Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Невідомною була громадська допомога погорільцям. З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення житла.

Особливу турботу проявляла громада про *сиріт і вдів*. Таке ставлення впливало з християнської моралі: скривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. Аж до ХХ ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була й громадська думка. При потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

На відміну від Росії, де церква спиралася на світську владу й навпаки, в Україні вона не залежала від державців, а залишалася "справою громади". У ХVІІІ ст. вона набуває характеру демократичної установи. Матеріально церква живе переважно за рахунок коштів парафіян, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителів, їх оплатою. Тому українська церква поступово перетворилася на *духовний центр*, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні, сприяння "розговінню" убогих.

Тема 6. Державна опіка у другій половині ХVІІ ст. – першій половині ХІХ ст.

1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки

Адміністративна система допомоги нужденним починає формуватися у період руйнування старих державних зв'язків і господарських відносин. Під

час правління Петра I (1689 - 1725 рр.) державне управління проходить три головні етапи: приказний (від "приказ" - відомство у державному управлінні Росії того часу) - 1682 - 1709 рр., губернський - 1710 - 1718 рр., колезький (від "колегія" - відомства у державного управління в Росії введені Петром I замість приказів у 1717-1721 рр.)-1719-1725 рр.

На першому етапі (приказна система) проблеми опікування тісно пов'язані зі *секуляризацією* (вилучення чогось з відання церкви) *монастирських земель* і реформуванням діяльності Монастирського приказу. Приказ взяв на облік усі володіння монастирів і духовних владик (ієрархів), поділив їх на дві категорії: доходи одних йшли на потреби монастиря, других - у *державну скарбницю*. На початок XVIII ст. монастирські вотчини стають основними джерелами грошових, хлібних та інших доходів держави. Держава дедалі більше контролює діяльність церкви, спрямовуючи її кошти значною мірою на свої потреби (пов'язані переважно з веденням безперервних війн). Потреби соціальні фінансуються за *залишковою засадою*.

Богодільним жебракам фінансова допомога надається постійно, а лише з 1706 р. починається *опікування дітей, вдів військовиків*, але витрати на них були у 2-3 рази меншими, ніж на жебраків.

Петровські перетворення на початку XVIII ст. суттєво змінюють систему захисту і допомоги нужденним. У суспільстві *змінюється підхід до людини*. Якщо для середньовіччя характерне *заперечення цінності особистості, пріоритет цінностей колективізму* (порівняйте з радянським періодом), що закріплюється економічними засобами (общинна чи монастирська власність на землю, або під патронатом державних органів), то в епоху формування абсолютизму цінність людини розглядається з позицій її *трудової вартості* (тобто як робочої худоби).

З початком XVIII ст. правова регламентація боротьби з жебрацтвом дещо змінюється. Висилка волоцюг поширюється і *на жінок*. З'являються *органи контролю* цієї справи у вигляді Монастирського приказу, який мав спрямовувати (висилати) жебраків до місць приписки (Указ 1712 р.). Жебраків виловлювали і *примусово віддавали на роботи* (порівняйте з боротьбою проти "тунеядцев" в СРСР). Цікаво, що одночасно передбачено було і *санкції проти тих, хто подавав милостиню* – перший штраф 5 крб., другий – 10. Установлювалися штрафи і для осіб, у чиєму віданні перебували здорові жебраки: поміщиків, вотчинників, включаючи духівництво. Хоч милостиня як така не заборонялася, хочеш допомогти бідним - віддай гроші в богодільню, притулок, яких на той час було вже досить багато. Дозволялося старостам сіл і соцьким збирати жебракам "на хліб і на одяг" у тих селах, звідки вони вийшли, а за це, якщо вони "не убогі і не старезні", ті могли б свій "хліб відпрацювати".

Санкції до жебраків визначено було такі: впійманих вперше бити батогами, вдруге і втретє – таврувати та висилати чоловіків на каторжні роботи, жінок – до прядильних будинків, дітей – на суконний двір і мануфактури. "Амністії" не передбачалися нікому – ні старим, ні хворим, ні божевільним (щоправда, пізніше Петро I ввів "огляд дурнів").

Політика секуляризації монастирських володінь передбачала не лише матеріальний, а й *організаційний контроль* діяльності церкви, у зв'язку з чим з'являється указ про регламентацію життя монастирів. У "Духовному регламенті" (1725 р.) вперше перед духовними особами ставиться питання про *милостиню як суспільне зло*, пропонується викоринити цей звичай: "Разсуди всяк благоразумный, сколько тысящ в России обретаются ленивых таковых прошаков, томкож тысящ не делают хлеба й потому нет от них приходу хлебного". Перед духівництвом ставиться завдання виявити ті сторони милостині, які *провокують зростання професійного жебрацтва*, і ті, що *йдуть на користь суспільству*: "добрый чин милостыни определить". Визначено *нові напрямки* діяльності церкви в царині суспільної опіки, будівництво при церквах "*странноприимниц*" (кімнат або будинків для ночівлі прочан) і "*лазаретів*" (*шпиталів*), де наказувалося збирати старезних (престарелых) і позбавлених здоров'я, що не можуть самі себе прогодувати.

Держава починає усвідомлювати *свою роль і місію* в справі ліквідації професійного жебрацтва і проведенні профілактики цього явища, створенні системи захисту та допомоги нужденним. Так, у Регламенті (статуті) головного магістрату (1721 р.) визначена *роль поліції* у справі суспільної опіки як *одного із суб'єктів "соціальної політики"*. У розділі X підкреслено, що "поліція опікується жебраками, бідними, хворими, убогими, каліками, іншими неімущими, захищає вдів, самотніх, прочан, виходячи із заповідей Божих, виховує юних у цнотливій чистоті і праведних науках". У Регламенті ж зазначено *основні інститути опіки*: "смирительные (гамівні) дома", призначені для людей "непотребного (непристойного) життя; "прядильні будинки" – для жінок непристойного способу життя, "гошпитали" (шпиталі) для опіки самотніх, хворих, скалічених, убогих, старезних обох статей; "сирітські будинки" - для убогих дітей, що залишилися без батьків, де їх утримували та виховували, "інші будинки від різних хвороб бідних лікують". Належало зазначені будинки побудувати у кожній губернії за рахунок земських (місцевого самоуправління) відрахувань.

Таким чином, за правління Петра I сформувалася досить розгалужена *система соціального захисту*. До неї входять:

- а) центральні органи – спочатку Патріарший і Монастирський прикази від 1712р. – Святійший Синод, а від 1724 р. – Камер-контора;
- б) міські магістрати;
- в) дідичі (поміщики) у кріпацьких селах;
- г) вйти (старости) і соцькі у поселеннях з вільним населенням.

Інститути опіки цього періоду можна умовно поділити на інститути *соціального контролю* та *соціальної допомоги*. До перших слід віднести гамівні і прядильні будинки, до других - шпиталі.

У зв'язку з прийняттям нового адміністративного зводу законів про губернії Катериною II організовано (1775 р.) спеціальний орган – **прикази суспільної опіки**. У кожній губернії створювався такий при/каз під головуванням цивільного губернатора. Прикази суспільної опіки включали в себе як інститути підтримки, так і інститути контролю: народні школи,

лікарні, сирітські будинки, аптеки, богодільні; будинки для невиліковних хворих, для душевнохворих, трудові/гамівні.

Створюється і **організаційна структура** приказів, хоч єдиної адміністративної структури ще не було. Управлялися вони колегіально під головуванням безпосередньо губернатора. До складу правління входили засідателі сумісного суду, по одному від кожного стану: дворянства, купецтва, селян, при цьому ведення справ покладалося на одного з членів правління. Сучасники відзначали громіздкість і неоперативність цієї системи.

Можна констатувати, що на кінець періоду, що розглядається (за станом на 1862 р.), склалася певна **структура інститутів допомоги**: лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих); установи опіки (богодільні, інвалідні будинки для невиліковно хворих); навчально-виховні заклади (виховні будинки, сирітські будинки, училища для дітей канцелярських службовців); інститути пансіонерів, місцеві благодійні товариства.

Суспільна опіка набула значного розвитку завдяки *трьом основним засадам*: а) самостійності місцевих благодійних організацій, б) залученню до управління місцевого населення і в) забезпеченню населення більш-менш достатніми грошовими засобами. Проте мала ця система і суттєві вади – прикази розвивали діяльність на свій розсуд, опікування не було обов'язковим для всіх нужденних, а лише вибіркоvim. **Прикази не могли задовольнити потреби населення** і не тільки через нестачу засобів і недосконалість адміністративно-господарської системи, цьому сприяла і погана слава закладів суспільної опіки.

2. Приватна доброчинність

Через зазначену неспроможність державних і церковних закладів задовольнити потреби населення у соціальній підтримці і допомозі ще у XVIII ст. починають розвиватися *інститути приватної доброчинності, відомчі інститути підтримки та захисту, благодійні товариства*.

Форма надання допомоги на перших етапах даного періоду була традиційною для християнської культури милосердя – пожертвування. Але тут виникали проблеми: часто-густо офірування були недостатніми або одноразовими, що не дозволяло, наприклад, відкрити якийсь тип закладу. Це викликало необхідність утворення товариств, організацій, які б дозволяли об'єднувати ресурси благодійників і скеровувати їх на найактуальніші потреби. Так з'являється *Рада імператорського людинолюбного товариства* (1816 р.), яка акумулює кошти окремих офіродавців. Об'єднані у такий спосіб кошти давали змогу розв'язувати актуальні завдання: спрямовувати їх до існуючих інститутів підтримки або, якщо дозволяли кошти, відкривати нові заклади.

Витоки згаданої Ради знаходимо у діяльності "**Благодійного товариства**", заснованого 1812 р. Олександром І. Програма товариства визначала, крім напрямків діяльності вже традиційної (наприклад,

опікування бідних і хворих), допомогу постраждалим від нещасних випадків на вулицях, утримання особливих лікарень для терплячих від "прилипчивих" (інфекційних) хвороб, опіка над "спотвореними природою або пригодою", виховання глухонімих. Допомога Товариства мала як постійний, так і тимчасовий характер. Залежно від цього утворювалися і відповідні інститути. До установ, які надавали *постійну опіку*, належали: навчально-виховні богодільні, безкоштовні і дешеві квартири; *тимчасову допомогу* надавали медичні, благодійні товариства, нічліжні притулки, їдальні (безкоштовні). Капітал Товариства постійно збільшувався, якщо 1616 р. він становив 642533 крб., то у 1855 р. вже 1221300 крб. (нерухомість Товариства на той час оцінювалася у 1947 900 крб.).

Філантропічною діяльністю займалися і **масонські ложі**. Благодійність вважалася однією з найважливіших чеснот "вільних мулярів" однією з найважливіших форм доброчинності було *пансіонерство*. Своїм пансіонерам (а серед них були вдови, дівчата, студенти) вони виплачували що два місяці грошову допомогу (5-10 крб. на особу).

Усі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у **три напрямки:**

а) організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки;

б) надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги (наприклад, П. Поміан-Пезавурнус з прибутку від видання газети "Русский инвалид" видавав постійну допомогу 1200 інвалідам війни 1812 р.);

в) здійснення соціального патронажу (проведення заходів вдома) над певною категорією нужденних.

3. Основні напрямки суспільної опіки

Саме в цей період формуються державні підходи до проблем інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології: професійного жебрацтва, алкоголізму, проституції, дитячої бездоглядності.

Інвалідність. Спочатку державна участь у розв'язанні проблем, пов'язаних з інвалідністю учасників імперських воєн, полягала в організації для них **притулків**. Допомога надавалася переважно **матеріальна або індивідуально-медична**, коли спеціальним розпорядженням для знатних людей призначався спеціально виділений лікар.

Але створення Петром I величезної на той час регулярної армії і ведення ним безперервних загарбницьких воєн (до них масово і першочергово залучалося **українське козацтво**) **різко збільшило кількість інвалідів**, у тому числі і з важкими формами інвалідності та вимагало нових форм допомоги їм. Рішення було знайдено типове для царя-реформатора – використовувати **монастирі** для **опікування офіцерами та солдатами**, що не мали власної домівки, постригли їх у ченці (Указ 1722 р.). Для того, щоб закріпити за військовими-інвалідами вакансії ченців цар заборонив спеціальним указом (1723 р.) постригати у ченці чоловіків інших станів. *Хлібне та грошове забезпечення* здійснювалося теж з монастирських доходів,

диференційовано, залежно від чину вояка (наприклад, полковнику 1712 р. виплачували 892,73 крб./рік, а рядовому - 20,38).

Катерина II звільнила монастирі від утримання воєнних інвалідів, але з церковних і монастирських доходів вилучає 125 тис. крб. на утримання інвалідів війни, їхніх жінок і дітей, заснувала **інвалідні будинки** в Москві та Санкт-Петербурзі. Мережу цих будинків було розширено за правління Олександра I.

У 1814 р. були утворені Патріотичне товариство, одним із завдань якого була опіка хворих та поранених вояків, і спеціальний Комітет, котрий займався опікою поранених генералів, офіцерів та їхніх родин. Якщо вони були спроможні нести цивільну службу, їм **надавалися більш-менш високі посади** на державній службі (поліцмейстерів, городничих, справників тощо). Призначені на посаду **не позбавлялися пенсії**. Покаліченим штабс-офіцерам і обер-офіцерам дозволялося видавати безкоштовно ліки в аптеках. Нижнім чинам "до скону" виплачувався оклад, який вони отримували в своїх полках (у мирний час). Отже, держава шукає нові форми допомоги та підтримки на основі законодавчої регламентації, а не за рахунок руйнування монастирської системи опіки (як це робив Петро I).

У цей же час робляться спроби використовувати працю опікуваних воєнних інвалідів – шляхом створення **інвалідних рот** (1796 р.). У них зберігався військовий регламент, а інвалідів використовували на посильних для них роботах.

Проте ефективність "військових трудових формувань" такого типу не підтвердилася і 1823 р. їх розформували.

Зміни стосувалися опікування не лише воєнних інвалідів. Ще за правління Петра I організуються перші **будинки для душевнохворих**. У період правління Катерини II вони вже стали обов'язковим елементом системи опіки в губерніях (тим самим відбувається руйнація найдавнішого православного інституту юродивих). На початку XIX ст. покладено початок **опікуванню сліпими та глухонімими**.

У 1806 р. Олександр I запросив до Санкт-Петербурга французького вченого, автора методики навчання сліпих В. Гаюї, який заснував тут цього ж року **перший заклад для сліпих**. У 1846 р. в Москві була відкрита перша **богодільня для незрячих жінок**. Опікуватися глухонімими!»! теж почали з 1806 р. (раніше з ініціативи групи добродійців робота провадилася приватно). Тільки наприкінці XIX ст. ця діяльність набуває системності і оформлюється у певний напрямок суспільної опіки.

Цілеспрямована діяльність **на захист і підтримку дітей** почалася за Петра I. Він видає серію указів стосовно дитиноббивства незаконно-народжених. Укази 1712 р. та 1715 р. були спрямовані на те, щоб захистити дитину і дати їй не **лише право на життя, а й на прожиток** (рос. "пропитание") / **виховання**.

Останній указ передбачав певні засоби фінансування не тільки на дитину, а й на її вихователя: "приставленным на год денег по три рубли да хлеба по полуосьмине на месяц, а младенцам на день по три деньги".

Активізація опіки дітей намітилася за правління Катерини II. До питання *інфантициду* в російському законодавстві знову повертаються у XIX ст. (зводи законів 1813 р. і 1845 р.). Тепер винуватці у вчиненому вже не підлягають смертній карі, а присуджуються лише до різних термінів каторжних робіт.

Соціального контролю і суспільної опіки вимагали проблеми такої соціальної хвороби, як **проституція**.

Так поступово склалися нові інститути, форми допомоги та підтримки нужденних. Росія прагне перейняти європейський досвід побудови системи опіки різних категорій знедолених. Формування нових інститутів опіки здійснюється за рахунок руйнування колишніх парафіяльної і монастирської систем допомоги.

Змістовий модуль 3

Тема 7. Державний і приватний соціальний захист з другої половини XIX ст. по 1917 р.

1. Вплив російських реформ 60-70-х років XIX ст. на розвиток державної і суспільної опіки

Після офіційного скасування кріпацтва (1861 р.) в Росії відбувається реорганізація адміністративної системи і державного управління. У зв'язку з цим змінюється й управління соціальним захистом населення. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ хоч у більшості губерній його здійснювали земські та **міські установи**, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка (на кінець XIX ст.) закладів опіки вперше набуває **систематичного і регулярного характеру**.

Виявляються **нові категорії** непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята і підкидьки, особи, що потребують загального і амбулаторного лікування, прокажені, хронічні хворі, божевільні, безробітні, сім'ї солдатів, призваних на дійсну службу. А згідно з Лікарським статутом суспільна опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Але коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов могло **звужуватися або розширюватися**, бо єдиної думки з цього приводу в суспільстві не було. Так, Калузьке губернське земство, крім установлених груп клієнтів, вважало за необхідне опікуватися дітьми арештантів і засланих, дітьми епілептиків, особами, що відбули термін покарання, волоцюгами. А Київське та Смоленське губернські земства були проти обов'язкового опікування.

Підхід, що склався як у практиці, так і в законодавстві, викликав необхідність роз'яснень Урядуючого Сенату стосовно бідних: **"...опіка бідних має вважатися не обов'язком, правом земських та міських установ"**.

Такий підхід призвів до того, що земські установи 1906 р. із 132,761 млн. крб. свого бюджету витратили на суспільну опіку лише 7,055 млн. крб., волосні і селянські установи -1,392 млн. крб. із загальної суми 78,487 млн. крб., а в міських установах половина російських міст витратила не більше ніж 300 крб.

Земські установи здійснювали **диференційований підхід** до проблем нужденних. Тут існували не тільки особливі форми опіки в богодільнях, а й при розподілі допомоги. Створювалися спеціальні фонди окремо для ремісників, "старезних і хворих", "бідних жінок", "вчителів та вчительок".

Земства започаткували важливу роботу з **профілактики зубожіння**. З цією метою було створено позичково-благодійницькі фонди, емеритальні* каси.

Крім цього, земські установи видавали **одноразову допомогу** до різних свят (Різдво, Великдень), **вносили плату за навчання дітей** у гімназіях.

Займалися земства і **громадськими роботами**, у проведенні яких можна виділити **два етапи**:

- а) перше десятиліття по скасуванні кріпацтва;
- б) з початку ХХ ст.

Фінансування суспільної опіки навіть і земствами в губерніях *було незначним*.

У 1917 р. в складі Тимчасового уряду Росії було створено Міністерство державної опіки, здійснилася ідея багатьох поколінь населення Російської імперії про державне регулювання проблем соціальної сфери. Особлива нарада при Міністерстві виділила такі **основні напрямки** поточної роботи Міністерства: тимчасове законодавство суспільної опіки; спеціальний податок на опіку; місцеві органи самоврядування; організація особливого відомства, яке б взяло на себе функції ліквідованих відомств імператриці Марії Федорівни, Олександри Федорівни та інших.

Особлива нарада визначила **об'єкти обов'язкової опіки** в Росії. До них належали особи, що знаходяться у стані крайньої нужди і неспроможні власними силами, за допомогою родичів або з інших джерел підтримувати своє існування, а саме:

- діти різних категорій, що перебувають у безпомічному стані;
- каліки і старезні, непрацездатні;
- хронічні хворі.

Щоправда, новий державний орган управління не виявив якихось принципово нових підходів у царині суспільної опіки, не встиг себе позитивно зарекомендувати за кілька місяців свого існування до жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії.

2. Сільська і волосна опіка

Тогочасна Російська імперія (включаючи Україну) – країна переважно селянська, тому сільська та волосна опіка відігравали суттєву роль у справі суспільної опіки. Проте законодавство закріпило за ними по суті архаїчні способи допомоги. Старезні, каліки, ті, хто не міг собі здобувати засоби для

існування власною працею, *опікувалися родичами*, а якщо їх не було, – *селянською громадою*. Сільському начальству – старостам і волосним старшинам згідно зі ст. 698 і 699 Статуту суспільної опіки належало здійснювати нагляд за закладами суспільної опіки, якщо вони були, а також за тим, щоб члени сільських громад не займалися жебрацтвом через свою ледачість.

У практиці *селянської опіки* переважали наступні види суспільної допомоги. Найпоширеніший – почергове годування нужденних по хатах. Сільські сходці (збори) приймали рішення про надання неімущим хлібної допомоги із сільських крамниць. Існувала і грошова допомога. Вона була порівняно невеликою (2-5 крб./місяць). Досить поширеною залишалася і така архаїчна форма суспільної опіки, як милостиня. Спеціальних закладів соціальної допомоги у сільській місцевості було обмаль через мізерність наявних коштів. До того ж старезні та убогі воліли жебрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи у закритих закладах.

Стосовно *опікування дітьми* справа була організована ліпше; створювалися ясла-притулки, щоб діти не відвертали увагу батьків у напружені періоди року. Таким закладам надавалася допомога і окремими доброчинцями, і громадою у вигляді харчів, дров, транспортних послуг, інколи виділялися певні грошові суми.

Крім зазначеного, сільські громади надавали допомогу нужденним через *звільнення їх від якихось платежів*, розподіляючи їх на членів громади, *допомагаючи на польових роботах*.

Волость – адміністративно-територіальна одиниця Росії. З 1861р.- одиниця станового селянського управління.

3. Міська система допомоги

Звільнене від кріпацтва селянство, не отримавши достатніх для існування земельних наділів, подається у пошуках роботи до міст. Зростає кількість міст, а також їх населення (особливо промислових центрів). Наприклад, населення Києва і Риги збільшилося у вісім разів. Урбанізація супроводжувалася **загостренням соціальних проблем** містах - зростанням безробіття, плати за житло, а також збільшенням проявів різних форм соціальної патології: професійного жебрацтва, проституції, дитячої безпритульності.

Міські фінанси як головне джерело фінансування програм суспільної опіки мали міцнішу основу, ніж земські, але й вони **не були достатніми**. Оподаткування нерухомості (головне джерело міського бюджету), особливо в найбільших містах (Москва, Санкт-Петербург, Київ, Рига) велося недостатньо - оцінка нерухомого майна у деяких випадках занижувалася на 530%. Але навіть і за таких умов міські установи суспільної опіки являли собою досить розгалужену **мережу суспільної допомоги та підтримки**. Це можна показати хоч би на прикладі діяльності Московського міського опікуництва бідних.

Воно ставило перед собою **такі завдання**: попередження бідності, опікування бідними { соціальний захист дітей і дорослих. Напрямки надання допомоги нужденним передбачалися такі:

- правова та медична допомога;
- відкриття санаторіїв;
- відкриття бюро пошуків роботи;
- трудова допомога (організація робіт, артілей, майстерень, забезпечення необхідним інструментом);
- сприяння фаховому навчанню;
- відкриття бібліотек, проведення читань;
- відкриття опікунських крамниць і товариств;
- турботи про звільнення нужденних від різних грошових платежів і витрат (за навчання, за лікування у лікарнях тощо);
- сприяння і допомога всіляким організаціям, задіяним у цій же царині;
- збирання та аналіз статистичних даних і спеціальні дослідження з метою поліпшення організації боротьби з бідністю;
- спостереження, вивчення і піклування про поліпшення санітарних умов.

Єдиної схеми суспільної опіки в містах не існувало, проте можна виділити певні **загальні риси** опіки городян: роздавання грошової допомоги, оплата лікування, діяльність щодо локалізації проблем соціальної патології, опікування дітьми.

Слід відзначити, що різного роду почини в царині соціальної опіки, які виникали в окремих містах, досить швидко поширювалися в інших містах імперії. Ініціатива виходила знизу, а пізніше закріплювалася у вигляді ухвал та указів Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів. Характерною щодо цього була ініціатива створення **будинків працелюбності**, що виникла у Кронштадті. Пов'язана вона з іменем отця Іоанна Кронштадтського. З метою ліквідації наслідків безробіття він висунув програму створення таких будинків. Вони охоплювали різні сфери діяльності – від надання роботи нужденним до створення навколо такого закладу **мережі різних інститутів опіки** (сирітських будинків, їдалень, притулків, дешевих квартир).

У період з 1881 р. по 1888 р. було засновано 129 будинків працелюбності у великих промислових містах (у тому, числі в Харкові), опікою в них було охоплено 2013 осіб, заробітної плати виплачено 36 445 крб.

Формування міських структур опіки відбувалося і шляхом об'єднання навколо державних і приватних програм з локалізації тих чи інших негативних явищ. Особливо гострою вважалася проблема професійного жебрацтва. Згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 р. жебраків в імперії нараховувалося *близько 500 тис. осіб*. У зв'язку з цим у Москві (1893 р.) і в Петербурзі (1904 р.) було створено Комітети опікування жебраками.

Характерною була щодо цього діяльність *опікунств над бідними*. Перші такі опікунства з'являються у Москві (1903 р.) та Петербурзі (1908 р.). Вони відкривали їдальні та польові кухні, де продавалися дешеві обіди (від 4 до 11 коп.).

4. Церковно-парафіяльна і приватна опіка

Тогочасна церква прагнула самостійно управляти своїми капіталами: (включаючи нерухомість), але *не могла обійтися без добровільної діяльності парафіян* у справі соціальної допомоги і підтримки. Саме за рахунок їхніх офірувань склалися основні благодійницькі капітали і накопичення на потреби: церкви. Збирання пожертвувань з парафіян здійснювалося на користь церкви і її причету (церковні служителі й співаки), шкіл і благодійних установ. Наприкінці XIX ст. відзначається значне зростання кількості церковно-парафіяльних опікунств – від 14747 до 19100 за період 1894-1901 рр. Розширення мережі і церковно-парафіяльних установ відбувається у цей період постійно, але її фінансування їх було непропорційне і залежало від щедрості та можливості її парафіян. Наприклад, 1902 р. Гродненській єпархії на благодійні установи було офіровано парафіянами 44 662 крб., а Мінській лише 13 крб.

Парафіяльна благодійність здійснювалася у *таких основних формах*: матеріальна допомога, медична допомога, допомога в освітній діяльності.; *Матеріальна допомога* включала в себе допомогу натурою: роздавання одягу, харчів, а також внески за навчання, за утримання в богодільнях, плату за житло; надання дешевих обідів. *Медична допомога* полягала в оплаті послуг лікарів й безкоштовному наданні ліків хворим. Досить значне місце в народній освіті; належало *церковно-парафіяльним школам*, які частково фінансувалися і парафіяльних доходів, але більша частина коштів надходила від Синоду.

Після реформи 1861 р. відбувається *реорганізація* управління Відомством установ імператриці Марії. Санкт-Петербурзька, Московська опікунська ради і Головна рада жіночих навчальних закладів, об'єднавшись, створюють *Опікунську раду Установ імператриці Марії*. У її віданні перебувало у 1881 р. 459 навчальних і благодійницьких закладів, де навчалася понад 20 тис. осіб.

У 1881 р. відкривається *Опікунство (рос. Попечительство) для сліпих*, яке згодом приєднується разом зі своїми закладами до установ імператриці Марії. Опікунство мало свої відділення на 29 територіях і в 7 комітетах. Головне його призначення – надання допомоги сліпим, підготовка їх до трудового життя, розвиток мережі установ для надання медичної допомоги. *Структура* Опікунства включала в себе училища для сліпих, заклади для навчання дорослих, притулки для малолітніх сліпих, гуртожитки для сліпих робітників і робітниць, сховища для старезних (не здатних до праці). До закладів Опікунства приймалися "сліпці незалежно від національності і віросповідання". Опікунство вже протягом першого десятиріччя свого існування зібрало на свої потреби 1,265 млн.крб.

У 1898 р. утворюється *Опікунство імператриці Марії Федорівни для глухонімих*. Його мета – відкриття для глухонімих майстерень, будинків працелюбності, дешевих квартир; опікування старезними і каліками; відкриття для малолітніх шкіл, майстерень, сховищ; а також підготовка вчителів для шкіл, де навчалися глухонімі.

З 1897 р. по 1907 р. кількість шкіл для глухонімих збільшилася з 19 до 60. У них навчалось 2777 осіб, *ant реальна потреба була 150 тис. місць*, з них 40 тис. місць – для дітей шкільного віку. Річний бюджет на потреби даного відомства становив 150-190 тис. крб., з них понад 37 тис. крб. асигнувалося з Державного казначейства.

Таким чином, на початок ХХ ст. в Росії було створено *гнучку і диференційовану систему державно-суспільної опіки*, яка постійно удосконалювалася. Наприкінці ХІХ ст. вона включала 14854 *благодійні установи* (товариства і заклади). Умовно їх можна поділити на *дві групи*: перша - установи, що належали до міністерств і відомств, які мали за мету тільки благодійницькі справи і друга – відомства, що не мали спеціального благодійного призначення. До перших належали: Відомство установ імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство і опікунство над будинками працелюбності та трудовими (рос. работными) будинками. До складу другої групи входила ціла низка установ – Відомство православного сповідання та військового духівництва Міністерство внутрішніх справа Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти та інші.

Зазначена система **не була позбавлена вад**. Головними з них були: неясність визначення тих категорій населення, які мають право на суспільну опіку; питання про те, з яких коштів мають покриватися витрати на суспільну опіку; ступінь спорідненості людей, що повинні утримувати своїх родичів, які потрапили в біду.

Тема 8. Державне соціальне забезпечення у колишньому СРСР

1. Перші кроки у формуванні системи соціального забезпечення у колишньому СРСР

У створеній російськими більшовиками державі досить швидко відбувається **ототожнення суспільства і держави**, практично країна позбавляється громадянського суспільства і, як наслідок цього, у системі допомоги і захисту починає **домінувати держава**. Громадські організації існують лише номінально, не беруть участі у даній діяльності. Такий підхід призвів до того, що суспільна опіка, яка охоплює різні сфери людської діяльності, практично зводиться лише до **проблем соціального забезпечення**. Відбувається звуження парадигми допомоги, багато видів соціального патронажу, що виникли еволюційним шляхом, у суспільній практиці втрачається.

Відмовившись від засади благодійності, більшовицька партія проголошує про перехід до **комуністичного забезпечення**, за якого кожен

інвалід і нужденний, кожен непрацездатний – дорослий чи неповнолітній, може сподіватися, що держава не дасть йому померти від голоду, прийде йому на допомогу. Таким чином, держава знову стає **суб'єктом допомоги**, причому **церкву як партнер усунуто**, вона вже не бере участі у даній діяльності, як це було до 1917 р.

З революцій, громадянської війни Україна вийшла ослабленою економічно, з непоправними людськими втратами. В цей буремний, тяжкий період було організоване Українське товариство Червоного Хреста. Це відбулося в Києві на з'їзді, що проходив 15-18 квітня 1918 р. у приміщенні Марійської общини (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, № 75). У його роботі взяли участь представники Союзу міст і медико-санітарних організацій Союзу земств.

Під час голоду 1921-1923 рр. Товариство організувало сотні безкоштовних їдалень, надало селянам мільйони продовольчих пайків.

У перше десятиріччя Радянської влади законодавчо було закріплено повне соціальне забезпечення всіх трудящих при всіх видах втрати працездатності, а також уперше у світі визначено захист від безробіття. Декларовані соціальні права практично реалізовувалися. Хоча, зрозуміло, рівень соціального забезпечення не міг бути дуже високим, що було зумовлено внутрішніми та зовнішніми факторами.

Деклароване соціальне забезпечення, однак, було **невіддільним від марксистської теорії класової боротьби** і поширювалося лише на "своїх", тобто відданих радянській владі, покірливих.

Соціалістичний "гуманізм" не заважав також позбавляти засобів до існування, даху над головою, висилати у спеціальні концтабори на спеціальні поселення (на Північ і Схід Росії, у пустелі Казахстану) 400 тис. розкуркулених селянських родин (з них 200 тис. українських), мільйони жінок, вдів і дітей "ворогів народу", ні в чому не винних (як і самі "вороги народу"). Усяка благодійність чи просто гуманне ставлення до репресованих (навіть колишніх) та їхніх родин не тільки не заохочувалися владою, а й *жорстоко каралися*, а допомога зарубіжної громадськості голодуючим українцям (у тому числі галицької громадськості 1932-1933 рр.) відкидалася.

Створена після жовтневого перевороту нова структура, спочатку *Міністерство*, а пізніше *Народний комісаріат державної опіки (НКДО)* провадить скасування чинних органів допомоги з перерозподілом коштів і майна на потреби держави. Так, вже 19 листопада 1917 р. скасовано благодійні установи і товариства допомоги інвалідам, а до кінця січня 1918 р. було зламано всю попередню систему опіки. Замість скасованих відомств у НКДО *утворювалися відділи* які мали курирувати проблеми соціальної допомоги певної категорії нужденних, – відділ з охорони материнства та дитинства, відділ опіки неповнолітніх та інші. Рішенням НКДС відділи соціальної підтримки, утворюються і в *інших державних установах та організаціях*. Наприклад, через скасування губернських та повітових військових присутствій утворюються пенсійні відділи для покалічених на війні при місцевих радах. Утворюються і самостійні

виконавчі комітети для допомоги і підтримки певної категорії нужденних, наприклад комітет "Союзу скалічених вояків".

Цілеспрямована державна підтримка нужденних як засіб проведення державної соціальної політики починає здійснюватися з *квітня 1918 р.*, коли утворюється *Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ)*. Відтак починає *формуватися класовий підхід* у наданні різних видів допомоги. Згідно з положенням про соціальне забезпечення трудящих право на отримання допомоги з боку держави мали лише особи "джерелами існування яких є власна праця, без експлуатації чужої". Нове законодавство встановлювало *основні види соціального забезпечення*, на які могло розраховувати трудове населення: медична допомога, видача допомоги і пенсій (у зв'язку зі старістю, втратою працездатності, вагітністю, народженням дітей).

Поступово оформлюється і *адміністративна система* радянського соціального забезпечення. Зроблено спробу розмежувати повноваження НКСЗ іншими комісаріатами. На середину 1918 р. НКСЗ розвиває свою діяльність у *таких напрямках*: охорона матері і немовляти; робота у дитячих будинках діяльність із забезпечення неповнолітніх, звинувачених у протиправних діях роздавання продовольчих пайків; забезпечення скалічених вояків; медична допомога. (видавав допомогу безробітним). Біржею праці, Комісаріатом хліборобства тощо, що призводило до *дублювання* певних функцій. Тому у 1920 р. робиться розмежування функцій та повноважень різних відомств. До функцій Наркомату праці віднесено "установлення загальних норм пенсій і допомоги". До Наркомату охорони здоров'я відійшли всі лікувальні установи, що раніше належали до НКСЗ.

Нова економічна політика (НЕП), введена в дію на початку 20-х років, суттєво *змінює стратегію соціального забезпечення*. Основними напрямками діяльності НКСЗ у той період були: забезпечення селянства та осіб "самостійної праці" в порядку *обов'язкової взаємодопомоги*; кооперація інвалідів; соціальне страхування робітників; державне забезпечення родин червоноармійців у містах. Разом з цим, органам НКСЗ доручалися *наступні види робіт*: надання "допомоги жертвам контрреволюції", боротьба з жебрацтвом і проституцією, допомога під час стихійних лих, опіка та піклування.

Допомогу "жертвам контрреволюції" розпочато з 1918 р., коли при губернських та повітових відділах НКСЗ утворюються *спеціальні відділи*. До цієї категорії населення належали постраждалі радянські службовці, політичні амністовані, політичні емігранти, політичні біженці, а також сім'ї зазначених осіб, їм згідно з постановою уряду надавалася допомога у вигляді забезпечення роботою, одягом, житлом, направлення дітей до притулків, медичної допомоги, грошової допомоги, пенсій.

Діяльність, спрямовану на ліквідацію різних проявів соціальної патології - жебрацтва, проституції - НКСЗ здійснює разом з *Наркоматом охорони здоров'я*, бо проституція, викликана значною мірою масовим безробіттям, спричинила спалах інфекційних захворювань.

Як засіб боротьби проти *професійного жебрацтва* трудова допомога надається починаючи з 1919 р. У спеціальних розподільниках жебраків залежно від працездатності розподіляли по різних типах закладів. Старі та каліки спрямовувалися до сховищ, діти - до дитячих будинків, безробітні - до відділів розподілу робочої сили, а "дармоїди" (рос. - тунеядцы) - до спеціальних трудових комун". Проте зростання кількості жебраків не припинялося, бо органи соціальної допомоги не спроможні були дати ради такій величезній на той час кількості нужденних. До того ж мізерний розмір соціальної допомоги навіть тим, хто її отримував, змушував людей займатися жебрацтвом.

2. Соціальна політика стосовно селянства

У середині 20-х років головним об'єктом діяльності НКСЗ стає селянство і у зв'язку з тим, що селяни (за переписом 1926 р.) становили 82% населення СРСР і через масовий голод, що розпочався 1921 р. (в Україні він тривав з 1921 по 1923 рр.). Влітку 1921 р. голодувало близько 30 млн. осіб (в Україні на кінець 1922 р. навіть за заниженими офіційними даними голодуючих було 5,6 млн. осіб), померло від голоду близько 5 млн. осіб. *Головним напрямком* у діяльності НКСЗ стосовно селян стає робота з організації селянської громадської взаємодопомоги ((АВ), яка була узаконена у травні 1921 р. Активна робота у цьому напрямку розгортається з 1922 р., коли по селах почали утворюватися **селянські комітети громадської взаємодопомоги**, на які покладалися функції самозабезпечення і патронажу нужденних.

Головними формами діяльності таких комітетів були: надання індивідуальної допомоги червоноармійцям, інвалідам (допомога грошова, позички, трудова допомога); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні склади, підтримка шкіл і лікарень, хат-читалень, будинків для інвалідів); правова допомога (захист інтересів малоімущих при стягуванні податків, наділенні лугами, лісом). Комітети мали стежити за тим", щоб землі червоноармійців, інвалідів, сиріт і бідноти були оброблені, організовувати недільники, нести відповідальність за "задоволення інших господарських нужд сиріт, інвалідів, бідноти ... за недопущення експлуатації їх куркульством".

На відміну від колишньої селянської допомоги і взаємодопомоги тепер вони стають *обов'язковою повинністю*. Тобто держава допомагає певним групам селян *за рахунок коштів інших груп*, сама нічого не вкладаючи, хоч податки на селян були на той час головним джерелом наповнення Держбюджету. Традиційні селянські "помочі" і тут набували *класової спрямованості та організованого характеру*.

На початку 20-х років у СРСР відчувалася *гостра нестача харчових продуктів*, а також палива, одягу, промислових товарів. Ситуацію ще більше погіршила посуха, що охопила райони Поволжя і Південь України два літа поспіль - 1921 та 1922 рр. Україна перед тим не знала голоду протягом 300 років, але насильницьке і безоплатне вилучення більшовиками

продовольства українських селян у попередні роки призвело до *скорочення ними посівних площ і поголів'я худоби*. Тому врожай 1921 р. становив лише 30% від врожаю 1916. Але навіть за цих умов зібраний 1921 і 1922 року у північних губерніях республіки врожай не тільки *забезпечував потреби всього населення України*, а й дозволив вивезти (1922 р.) за її кордони близько 15 млн. пудів збіжжя. Та вивезено було набагато більше, лише від серпня 1922 р. по січень 1923 р. з України до Російської Федерації було відправлено 9 млн. пудів хліба, а 13,5 млн. пудів вилучено для *продажу за кордонами СРСР*. Попереднього, 1921 р., до Росії було вивезено ще більше – 28 млн. пудів продовольства. Для вилучення такої кількості збіжжя українські селяни навіть у потерпілих від посухи губерніях обкладалися фантастично високими поборами. Так, у Олександрівській (Запорізькій) губернії почали збирати продподаток, величина якого *дорівнювала валовому збору*. Зрозуміло, що розпочався голод. У травні 1922 р. голодувало приблизно 40% населення неврожайних губерній, восени цього ж року тут налічувалося близько 2 млн. лише голодуючих дітей. Голод супроводжувався канібалізмом, торгівлею людським м'ясом, високим рівнем злочинності. Жертвами злочинців знов-таки насамперед ставали діти.

Замовчування голоду в Україні дозволило використати хлібні ресурси *тільки для голодуючих РСФФР*. У 1921 р. у Росію спрямовувалися майже всі надходження з всесоюзної кампанії допомоги голодуючим і третина продподаткових. Для голодуючих Росії вилучалися навіть мізерні зернові запаси вражених голодом українських губерній.

А в цей час з голодуючих районів Поволжя, Казахстану, Уралу, в тому числі й у південні губернії України, *йшли ешелони з переселенцями*. Загальна їх кількість у 1921-1922 рр. становила майже **440 тис. осіб**. Лише евакуйованих дітей Україна прийняла до 60 тис. 1922 р. дитячі будинки республіки *на 75%* були укомплектовані *евакуйованими з РСФФР дітьми*, для українських безпритульних дітей місць не залишалося. Наплив переселенців ще більше загострив соціальні проблеми в Україні.

Голодомор 1932-1933 рр. було повторено в Україні приблизно за тим же сценарієм, але з *набагато страшнішими наслідками*. *Відмінність* була в тому, що жодного стихійного лиха на цей раз не сталося і продовольства для всієї країни було достатньо. Тим не менше майже все їстівне у селян України та Кубані (де серед селян теж переважали українці) було вилучено силою і спровоковано голод. Ні в Білорусії, ні з суміжних регіонах Російської Федерації люди від голоду не вмирили, але українців туди не випускали, жодної допомоги голодуючим (включаючи дітей, старезних, інвалідів) не надавали. Тому кількість жертв рахувалася вже не сотнями тисяч, як у 20-і роки, *а мільйонами, вмирили цілі родини, села і селища*. Зрозуміло, що обліку померлих від голоду ніхто й ніколи не вів, а інформацію не публікували, бо ці дані були свідченням злочину влади проти українського народу.

Ще одна відмінність голодомору 30-х років була в тому, що планувався і здійснювався він *таємно* - жодних постанов центрального уряду з цього

приводу не приймалося, якихось спеціальних органів допомоги голодуючим не створювалося, послаблень в оподаткуванні українського села (у відповідь на несміливі звернення більшовицьких лідерів України) не робилося, за допомогою до зарубіжних країн не зверталися, у засобах масової інформації нічого про голод не повідомлялося. Тобто влада робила вигляд, що ніякого голоду в Україні не існує, а повідомлення про це західних ЗМІ розцінювалися як провокація проти "Країни Рад".

Ще одним спільним моментом з голодомором 20-х було те, що на місце виморених голодом в Україні тут же *завозилися переселенці* з інших союзних республік, *переважно з Росії*. До кінця 1933 р. у Донецьку, Дніпропетровську, Одеську і Харківську області переселено 21,9 тис. селянських господарств – близько 117 тис. осіб, що, зрозуміло, аж ніяк не поліпшувало соціальну ситуацію в Україні. Слід пам'ятати, що голодомор 1932-1933 рр. належить до трагедій, наслідки яких відчуваються *багато десятиліть*. Він знекровив українську націю, підірвав її опорність і продуктивні сили, негативно вплинув на її менталітет, позбавив динамічності в кількісному розвитку, погубив тисячі талантів, що не встигли себе виявити. Без сумніву, на це й розраховували московські більшовицькі лідери - організатори голодомору.

3. Завершення формування системи соціального забезпечення. Голодомор в Україні 1946-1947 рр.

Перша світова війна, Громадянська війна в Росії і збройна агресія московського більшовицького уряду проти УНР та інших новоутворених на теренах Російської імперії держав, а потім голодомор зробили **сиротами мільйони дітей**, значна частина яких опинилася на вулиці і поповнювала лави злочинців. Тому подолання **дитячої безпритульності і злочинності** стає однією з найгостріших проблем 20-х років. У перші роки радянської влади ці завдання покладалися на Раду захисту дітей, а пізніше – на Комісію з поліпшення життя дітей при ВЦВК (з 1921 р.). Вони створювали дитячі трудові комуни, через які пройшли тисячі безпритульних.

Велике значення для підвищення ефективності роботи щодо порятунку дітей мало створення **дитячої соціальної інспекції** при відділі правового захисту дітей Наркомосу (Народного комісаріату освіти). Комісія **провадила роботу у напрямках:** боротьби з жебрацтвом, дитячою безпритульністю; проституцією, спекуляцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстоким поводженням у родині. Цікавим є досвід роботи самих інспекторів – **братів і сестер соціальної допомоги**. Це були люди не молодші за 21 рік, вони відвідували майстерні, окремі родини, установи, затримували неповнолітніх правопорушників і направляли їх у дитячі приймачі-розподільувачі.

Вживалися заходи щодо влаштування безпритульних дітей-сиріт і тих, що знаходилися у дитячих закладах, у інші сім'ї. У 1928 р. ВЦВК і Раднарком прийняли спеціальні постанови, що регламентували передачу вихованців дитячих будинків у селянські та міські родини. Приділялася увага

забезпеченню підлітків і молоді роботою в умовах зростання безробіття. Приймались постанови уряду, згідно з якими всі державні, кооперативні, громадські, приватні установи та підприємства були зобов'язані заповнити передбачену колективними договорами певну кількість робочих місць підлітками до зазначеного терміну.

У 1925 р. Раднарком СРСР прийняв "Положення про забезпечення в порядку соціального страхування інвалідів праці та членів родин, померлих або відсутніх з невідомих причин, інвалідів праці". Згідно з ним **право на пенсійне забезпечення** в разі втрати працездатності внаслідок старості отримували непрацездатні робітники та службовці за умови досягнення ними віку не менше, ніж **50 років і наявності трудового стажу 8 років і більше**.

Проблемами інвалідів займалися громадські **організації**, які замінили відомство установ імператриці Марії (разом з Опікунствами для сліпих і для глухонімих). Замість них з'явилися **Всеросійський союз кооперації інвалідів** (Всекоопінсоюз), **Всеросійське товариство сліпих (ВТС)**, **Всеросійське об'єднання глухонімих (ВОГ)**. Головним їхнім завданням було соціальне забезпечення інвалідів. Здійснювалося працевлаштування інвалідів шляхом організації артілей та кооперативів, де вони залучалися до посильної суспільнокорисної праці.

У 1931 р. при НКСЗ утворюється **Рада з працевлаштування інвалідів**, розпорядження якої мали направлятися спеціально заброньовані на промислових підприємствах робочі місця у **кількості до 2%** від їхнього загального числа. Ті ж ради утворюються в областях, районах, містах. Існували планові показники розподілу інвалідів по підприємствах.

Розроблення **законодавства про пенсійне забезпечення по старості** (1928-1932 рр.) Перші пенсії по старості було встановлено для робітників текстильної промисловос постановою Наркомпраці СРСР від 5 січня 1928 р. Пенсійний вік було визначено для чоловіків - 60, для жінок - 55 років, необхідний для призначення пенсії трудовий стаж: установлювався однаковий для чоловіків і жінок - не менше ніж 25 років.

Розміри пенсій було встановлено постановою Раднаркому **по поясах**, на які була поділена країна, виходячи із 40% пересічної зарплати в даній місцевості.

З початком війни 1941-1945 рр. виходить низка указів стосовно **соціального забезпечення родин фронтовиків**. Перший з них датовано вже червня 1941 р. (на 4-й день після початку війни), він регламентував порядок виплати грошової допомоги родинам фронтовиків. Указом 1942 р. внесено уточнення у цей порядок. У 1943 р. прийнято постанову Раднаркому СРСР "Про пільги для родин військовослужбовців, що загинули та пропали безвісти на фронтах Вітчизняної війни".

Ще один комплекс тогочасних проблем – **соціальна допомога та соціальна реабілітація поранених**. Восени 1941 р. створюються комітети допомоги з обслуговування хворих та поранених бійців Червоної Армії. У 1942 р. Державним комітетом оборони організовано **будинки для інвалідів Великої Вітчизняної війни** (пізніше перетворені в трудові інтернати). У них

скалічені вояки готувалися до подальшої трудової діяльності, отримували трудові фахи, проходили перепідготовку.

Нових рис і масштабів набувають у цей час і проблеми **охорони дитинства та опікування сиротами**.

Слід відзначити, що на період, який тут розглядається, припадає **третій голодомор в Україні**, проведений московською більшовицькою владою 1946-1947 рр. На цей раз було виморено голодом навіть за офіційними даними близько 800 тис. людей в Україні, а за оцінками приблизно 1,5 млн. осіб. Голодомор знов-таки було проведено таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь діяльності урядової чи суспільної щодо допомоги голодуючим, рятування бодай вмираючих дітей не провадилося, бо ж наявність голоду офіційно не визнавалася.

Тема 9. Соціальна робота у незалежній Україні.

1. Соціально-економічна ситуація в Україні у кінці 80-х і в 90-х роках ХХ ст.

На початку 90-х років ХХ ст. у незалежній вже Україні соціальна робота починає формуватися **як фахова діяльність**. Цей процес супроводжується створенням **мережі соціальних установ та закладів нового типу**. Поштовхом до цього стали економічна криза і стрімке зростання соціальних проблем у суспільстві.

Економічна криза спричинила появу безробіття (явного і прихованого), неповну зайнятість працюючих, багатомісячні затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, різке зниження рівня оплати праці і пенсій, зростання цін практично на всі товари і тарифів на всі послуги. Наслідком цього стали **різке зниження рівня життя переважної більшості населення**, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та значне збільшення смертності, розпад інституту сім'ї, зростання проституції і професійного жебрацтва, дитячої безпритульності, захворюваності населення (особливо на СНІД, туберкульоз), передусім дитячої.

2. Формування системи соціального захисту в Україні за нових політико-ідеологічних та соціально-економічних умов

Послаблення більшовицьких ідеологічних догм, **перші кроки** до демократизації політичного життя і ринкової економіки було зроблено в колишньому СРСР у другій половині 80-х років (роки "Перебудови"). Тоді ж стала поглиблюватися соціально-економічна криза радянського суспільства. У відповідь на це уряд СРСР намічав і впроваджував **деякі реформи** у системі соціального забезпечення населення. Уряд незалежної України **продовжив і поглибив ці реформи**, які ще далеко незавершені, які тривають. За останні роки з'явилися нові, як державні, так і недержавні, служби, установи, організації, які надають різноманітні соціальні послуги.

Створена за ці роки *мережа державних соціальних відомств України* на кінець 1999 р. мала такий склад. Очолює її, координує діяльність, втілює у життя переважну частину державних заходів щодо соціального захисту нужденних і *Міністерство праці та соціальної політики, як* включає наступні установи й заклади:

- *державна служба зайнятості населення* (мережа центрів зайнятості);
- *мережа обласних та міських управлінь та районних соціального захисту;*
- *територіальні центри* обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;
- *відділення соціальної допомоги;*
- *дитячі будинки-інтернати;*
- *будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;*
- *спеціальні будинки інтернати;*
- *психоневрологічні інтернати;*
- *пансіонати для ветеранів;*
- *протезно-ортопедичні заводи;*
- *заклади спеціальної освіти.*

Другим суто соціальним відомством є *Державний комітет у справах сім'ї та молоді*, що має у своєму складі Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ), обласні, міські та районні центри соціальних служб для молоді.

Міністерство освіти опікується школами-інтернатами для дітей-сиріт, а також спеціалізованими школами-інтернатами для дітей з різними видами, і захворювань і дітей, які мають складнощі у навчанні, а *Міністерство внутрішніх справ* має у своєму складі спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кімнати тимчасового перебування та притулки і для неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, підпорядковані районним, міським державним адміністраціям. З'явилися останнім часом і недержавні притулки. За станом на 1.06.1998 р., в Україні було 68 притулків усіх типів, а також 21 кімната тимчасового перебування дітей.

Слід відзначити, що в широкому розумінні до соціальних слід віднести всі установи та заклади міністерства охорони здоров'я, міністерства освіти, виховно-трудові колонії міністерства внутрішніх справ, *Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи*, оскільки їхня діяльність спрямована на розв'язання соціальних проблем населення і фінансується за рахунок суспільства. Щоправда, це не стосується значного тепер вже контингенту студентів і учнів державних навчальних закладів та клієнтів державних медичних закладів, що самі оплачують надані їм послуги.

Функції створеної в Україні системи соціального захисту можна було згрупувати (за О. Івановою та Т. Семигіною) так:

1. Система соціального страхування

2. Універсальні системи
3. Система соціальних допомог
4. Система адресних соціальних допомог
5. Пільги як переважне право
6. Соціальний захист через недержавні організації
7. Соціальна допомога з фондів підприємств та організацій